

Rituals per a un adéu

JOSE IRIN

Paradoxalment, la manera com soterrarem els morts diu molt de la nostra vida. Una exposició, a l'Institut d'Història de la Medicina Rodríguez Piñero de València, fa un repàs dels rituals funeraris a la Mediterrània. Les urnes on descansen els nostres avantpassats –diuen els organitzadors– contenen com fou la seua existència.

Quan a Josep Marés, el grup Mémora (l'empresa propietària del 85% de Serveis Funeraris de Barcelona) li va encomanar d'organitzar una exposició sobre els rituals funeraris, aquest gestor cultural començà a remoure cel i terra per tal de trobar les peces que bastiren la mostra. Quan pràcticament ja les havia aplegades totes, sol·licità a Mémora que li cedira una d'aquelles urnes que es fan servir per a dipositar cendres. El receptacle que li lliuraren, d'una sola peça, era de pedra massissa, grisa. “Quan me la van donar, la primera cosa que vaig pensar va ser: ‘Això podria ser perfectament de l'època romana’”, explica.

A Josep Marés no li falta raó perquè, efectivament, les dues peces són quasi idèntiques. En bona mesura, aquesta similitud articula la mostra que es pot veure –des de principi de juny fins a final d'aquest mes d'agost– a l'Institut d'Història de la Medicina López Piñero, dependent de la Universitat de València, al bell mig de la ciutat. L'exposició tracta sobre la mort o, més ben dit, sobre els rituals funeraris que segueixen la mort. I és a partir d'aquest punt que ens trobem un seguit d'objectes, ginys, atuells de terrissa, senzills ornaments per als cabells... tots procedents de períodes diversos de la història de la humanitat. L'existència de tots aquests elements –alguns, com les urnes, molt similars; alguns altres, exclusius d'una època– ens dona idea fins quin punt ha resultat essencial per a les successives civilitzacions el fet de dotar-se d'un ritual funerari, d'una manera de dir adéu als seus congèneres, d'acomiar-los com a membres d'una comunitat. Al cap i a fi, com apunta Marés, “l'home és l'únic ésser viu que té consciència de transcendència”, l'únic animal que té la certitud que es morirà i l'únic, també,

que es qüestiona sobre què hi haurà després del decés.

Per què, doncs, cal dedicar un espai expositiu a una qüestió com aquesta, que ens causa tanta angoixa existencial? Per què aquesta necessitat de flagellar-se amb un tema que suscita tanta inquietud? “La proposta de Mémora ens va semblar innovadora. Al cap i a la fi, no pretén sinó fer visible un tema que és molt tabú”, explica José Antonio Díaz Rojo, director de l'Institut d'Història de la Medicina, que reconeix que té una certa “tanatofòbia”. Igual com el sexe, la desaparició biològica és una qüestió d'aquelles que podríem anomenar *inconvenients*. Parlar de la mort, tant si és la pròpia com la dels altres, resulta incòmode. “El fet més curiós –diu Josep Marés– és que tots ens morim i que la mort és una part important de la nostra vida, per a nosaltres i per a la societat. És això que l'exposició vol fer visible.”

Etnologia per a tànatos. S'equivocarà aquell qui s'arriba fins a l'Institut d'Història de la Medicina amb l'expectativa de trobar-s'hi res d'escabrosos. Entre aquestes quatre parets no hi ha imatges de moribunds, ni de ploraneres, ni de famílies amb el cor trencat per la mort sobtada d'un fill o d'un germà. No, això no hi és. Qui s'espere una mena de *circ dels horrors* pot ben estalviar-se la visita. Perquè això que hi ha ací és una mostra a mig camí entre l'arqueologia, l'etnologia i la sociologia. Ací no hi ha zombis ni fantasmes ni encara menys esperits que ens revisiten, sinó una proposta per a reflexionar sobre la mort, però també sobre la vida. “Les religions tenen la mort com un element central. Però més enllà de les religions, cal que aprenguem a parlar de la mort des d'una perspectiva laica”, apunta José Antonio Díaz.

El nom mateix de l'exposició ens ajuda a capir l'esperit amb què ha estat pensada. “L'altra cara de la vida” és un títol que, explica Josep Marés, mira de “positivar” la manera com mirem la mort. “La vida i la mort són cares d'una mateixa moneda i saber com es morien, quin ceremonial seguien els nostres avantpassats també ens ajuda a entendre com vivien”, afegeix. L'adhesió a una religió, l'emplaçament social dins la comunitat, la posició dins la família, la influència d'unes altres civilitzacions... són qüestions que queden reflectides en la manera com els nostres avantpassats van rebre l'últim adéu. En aquest sentit, les despulles arqueològiques d'aquells rituals tenen un enorme valor testimonial, com apunta Marés. “La cultura material de les civilitzacions que ens han precedit ens ajuden a entendre'n les estructures socials, polítiques i econòmiques.”

Al capdavant, la mort, més enllà del fet purament biològic, té una esfera ritual en què es plasmen unes maneres de fer, unes creences. La vida, en el moment de la mort, com en el del naixement, es ritualitza i reproduceix unes determinades pautes de comportament que responen a una lògica social. “Els costums funeraris –apunta el comissari de la mostra– tenen a veure, no tan sols amb la preparació i el comiat del cadàver, sinó també amb la satisfacció dels familiars i la permanència de l'esperit del difunt entre ells.”

L'exposició ofereix la possibilitat d'apropar-se a les diverses formes com els nostres avantpassats acomiadaven els morts, des de l'edat de bronze fins al món islàmic. Els ibers, per exemple, cremaven els cossos perquè creien que d'aquesta manera el fum permetria l'ascens del mort al cel. Els grecs, en canvi, col·locaven una moneda a la boca del difunt per tal de pagar a Caront, que havia de conduir el cadàver per la llacuna Estígia. Amb tot, apunta Marés, analitzant tots els rituals, es detecta que “hi ha un seguit de creences que s'han anat repetint. Només a partir del segle XIX, amb la pèrdua d'importància de les religions, hi ha una certa ruptura. És a partir d'aquell moment, quan la vida es fa més laica, que el ritual funerari passa a ser secundari. D'alguna manera, hem optat per allunyar-nos de la mort”.

Violeta Tena

“Els bons comiats ajuden a passar més bé el dol”

Mar Cortina (València, 1963) és doctora en educació, psicopedagoga i presidenta de l'Associació Espanyola de Tanatologia. Com a especialista en pedagogia de la mort, creu que cal superar els tabús que impedeixen de parlar sobre la mort amb claredat.

40 EL TEMPS 14 D'AGOST DEL 2012

Treballàveu de mestra. Com va nàixer el vostre interès per la mort?

—El meu interès va nàixer fa vint anys, quan era estudiant de psicologia, a conseqüència d'una malaltia que diagnosticaren a un familiar i que, en principi, havia de ser terminal. Jo pretenia aprendre a estar amb ell en el moment en què haguera de passar el que haguera de passar. Viví a Mallorca i vaig veure que feien un curs de formació en acompanyament a persones que s'havien de morir, a càrrec de Ruben Bild, i m'hi vaig apuntar. Aquell curs em va capgirar les creences sobre la relació d'ajuda que tenia fins en aquell moment. Em va resultar molt enriquidor i positiu. Tant em va capgirar que, en acabar, vam demanar permís al professor per a continuar la seua tasca. Fou a partir d'ací que vaig començar-ho a investigar.

—Així doncs, hi havia camp per córrer quan us hi vau iniciar...

—No hi havia res d'investigat. Tan sols fa quatre anys o cinc que aquesta qüestió s'aborda des de l'acadèmia. Quan vaig fer el rastreig per a la meua tesi em vaig adonar que l'únic lloc on hi havia investigació era al Canadà i a França.

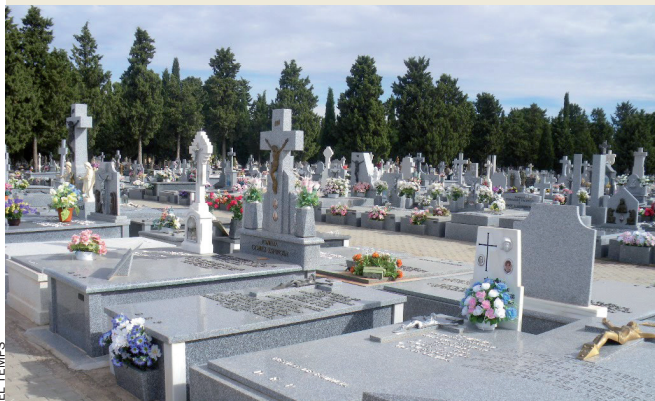
—Què us van dir a casa quan els vau dir que volíeu dedicar-vos a l'estudi de la normalització de la mort?

—Crec que una altra de les raons que m'han dut fins aquí és que a la meua família la mort sempre ha estat molt normalitzada. La meua iaia, que era d'Alcoi, em va introduir en el món de les històries, interpretava els somnis i coses per estil. Recorde que un dia, quan jo tenia 11 anys, em va dir que la mort ja havia vingut a buscar la tia, que li havia dit que encara no estàvem preparats i que ja l'avisaríem quan ho estiguérem.

—Preteneu que s'arribe a la normalització de la mort. Això què vol dir, exactament?

—Actualment considerem que la mort és un tabú social, i això fa que molta gent no puga expressar allò que sent, ni abans de la mort ni després, cosa que causa molta soledat. Es veu, per exemple, en les malalties terminals, on hi ha com una mena de pacte de silenci entre els familiars i el malalt perquè ningú no vol pronunciar la paraula *mort*. Molta gent voldria anar-se'n d'aquest món deixant les coses

Anar-se'n sense la creu

EL TEMPS

La secularització de la societat occidental ha tingut com a conseqüència la desafecció de les generacions joves per les manifestacions rituals que abans monopolitzava l'església. A casa nostra, com a la resta d'Europa, cada vegada més parelles opten per formalitzar la seua relació sense necessitat de passar per l'altar, i defugen la idea de batejar els fills. A Catalunya, un poc més del 60% dels nous matrimonis passen pels jutjats i no per la vicaria. A l'estat espanyol, el nombre d'unions civils s'ha duplicat en deu anys. Fet i fet, casar-se civilment ha esdevingut una cosa ben normalitzada i un nínxol de negoci força rendible. Els qui no volen casar-se per l'església tenen un bon ventall de possibilitats: des d'una lectura de poemes a una festa multitudinària en alta mar. I cada vegada més municipis ofereixen als seus conciutadans la possibilitat de celebrar *bateigs laics* o —per als qui vulguen defugir qualsevol referència religiosa— *cerimònies de benvinguda*. Avui, doncs, és força fàcil de presentar-se socialment o consolidar una relació al marge de la intervenció eclesial.

Per això resulta cridaner que aquesta secularització dels rituals de pas siga molt menys desenvolupada pel que respecta a l'últim comiat. Demanar que et soterrin per la via civil és, a la majoria dels nostre país, una excentricitat que no solament trenca la norma tàcita sinó que significa un entrebanc per a la família, que al dolor per la pèrdua d'un ésser estimat ha d'afegir la complicació de muntar

un acte de comiat sense tenir-hi experiència. I això passa, sobretot, perquè així com els rituals de pas han anat consolidant un protocol laic, més o menys estandarditzat, en el cas dels funerals encara hi ha molt de camí per recórrer. L'església, en aquest cas, continua tenint-ne el monopoli. Aguantar el sermó i la lectura de salms inintel·ligibles és el peatge que molts familiars han de pagar. “Els capellans m'han dit, després de celebrar la missa, que algunes persones no necessitaven una missa, sinó una cerimònia laica”, explica José Antonio Díaz, una de les persones que, a casa nostra, coneix millor aquesta problemàtica.

Díaz, oficial de protocol del Serveis Funeraris de Barcelona, fa dues dècades que treballa en la matèria. En part és gràcies a ell que avui a Barcelona i Girona la substitució del funeral religiós per la *cerimònia de comiat* laica ha estat normalitzada. “Al principi d'entrar-hi a treballar [això és l'any 1989] no hi havia gaire gent que demanés una cerimònia civil. Si de cas, eren gent molt conscienciada”, explica. Però a poc a poc la demanda va augmentar i José Antonio Díaz es va trobar impel·lit a sistematitzar allò que fins aleshores havia fet esporàdicament. “No hi havia formació, ni referències de com fer-ho, de manera que en bona mesura ho vam haver de crear nosaltres”, explica. Avui, Serveis Funeraris de Barcelona fa 1.300 cerimònies de comiat l'any i als familiars del difunt els demanen sempre si prefereixen una cerimònia civil o una de religiosa. Díaz, com l'altra vintena de persones habilitades a Barcelona per a fer aquestes cerimònies, ja disposa d'una mena de litúrgia civil, unes pautes estàndards, si bé aquest tipus de sepelis ofereixen molta més llibertat als familiars que no els funerals de l'església. Amb tot, segons que explica, encara hi ha molta gent que, a l'hora de triar entre un acte laic o un de religiós, opten pel segon per pur convencionalisme. “Fer una cerimònia religiosa tampoc no hi farà cap mal...”, diuen alguns quan els ho plantejes”, explica aquest oficial de protocol. A Catalunya, de moment, les cerimònies laiques representen el 10% del total. A Austràlia, un dels països més avançats en aquesta matèria, només el 32% de les cerimònies són religioses. La manca de costum, la por del *què diran* i l'absència d'una iniciativa pública decidida per a fomentar aquest tipus de manifestacions hi van en contra.

arreglades, acomiadant-se... Però tant al malalt com a la família els sap greu perquè hi ha un tabú social envers la mort que no permet de parlar-ne amb claredat. La mort, a la nostra societat, s'ha invisibilitzat. Al final passa que aquesta creença cultural envaeix els sentiments més íntims i afectius. Jo he acompanyat persones que han perdut un fill i em diuen que amigues de tota la vida l'eviten. I resulta que si preguntes a les altres persones per què l'eviten diuen que la raó és que no saben què dir. Això és una aberració! A aquesta

persona cal parlar-li amb sinceritat, dir-li que ni tan sols saps què dir-li.

—**I per què és tabú la mort?**

—Jo m'ho he preguntat molt, això, i al final, i després d'aquesta crisi, he arribat a la conclusió que aquest tabú té relació amb un sistema socio-econòmic que potencia el benestar individual. Per al sistema, la mort és com la malaltia o la vellesa, que és millor que no es veja. Si vius havent pres consciència de la teua mortalitat, si vius pensant que la mort et pot arribar a tu o a les persones que estimes en qualsevol mo-

ment, inverteixes el temps, els diners i l'energia en coses que són realment plaents i menys materialistes que no ara. Al sistema socio-econòmic allò que li interessa és que ens mantinguem en la superficialitat de la vida i no ens fem gaires preguntes.

—**Però tampoc no es pot viure amb l'angoixa existencial contínuament. A ningú no li agrada saber que la seua existència s'acabarà.**

—Aquesta és una altra creença qüestionable. Qui ho diu que vivint amb consciència de mortalitat viuràs amb

angoixa? Jo sóc molt conscient de la meua mort i, no gensmenys, no visc amb angoixa. En canvi, tindre eixa consciència em permet de no deixar-me qüestions pendents; demanar perdó com més aviat millor, etc. He vist molts casos de gent que havien tingut una disputa esporàdica, va haver-hi un accident i el qui va romandre aquí es va quedar amb la sensació terrible de culpa per no haver pogut solucionar les coses. I això és molt terrible i molt difícil de dur. Per què no podem viure tenint consciència de la nostra mort?

—**Però és que a ningú no li agrada morir-se, tots estem aferrats a la vida...**

—Això s'ha de mirar de l'altre costat. La mort és ineludible i sempre ens anirà malament, de morir-nos. L'actitud més habitual és no plantejar-se la mort i enfrontar-nos-hi al darrer moment. Hi ha una altra opció, que és mirar de cara la vida i a la mort, perquè altrament el dia que m'arribe no estaré entrenada i això em causarà més dolor. I ja no parle tant de la mort pròpia. A la gent l'espanta sobretot perdre els éssers estimats. En general, la gent no té tanta por de morir-se com

del patiment físic i la soledat. I, sobretot, la gent té por de quedar-se sense els qui estimen.

En general, crec que els nostres avis tenien una relació molt més *saludable* amb la mort. Si els diguérem que fem conferències per a normalitzar la mort riurien a bacs. Ara s'ha professionalitzat moltíssim el tractament de la mort: abans era la gent qui vestia els seus morts i tot era molt més naturalitzat. Ara eixa relació directa la tenen els treballadors de la funerària.

—**I això és millor o pitjor?**

—Sobre això no m'agrada fer asseveracions. Jo pense que els bons comitats ajuden a passar més bé el dol. Ara es veu amb certa aversió el contacte amb el mort, però crec que no hi ha més bon adéu per a una persona estimada que poder-la vestir, maquillar-la... Molts rituals, tant de benvinguda com de comiat, s'han perdut i és una llàstima perquè representen un punt d'inflexió. És com dir: "Fins aquí ha estat una cosa i a partir d'ara la vida serà d'una altra forma." Considere que és bo assumir eixe canvi de perspectiva.

—**Heu acompanyat malalts terminals que sabien que s'havien de mo-**

rir. Hi heu detectat actituds diferents segons si eren creients o no?

—Hem inventat les religions perquè la vida és incerta i necessitem inventar-nos creences que ens donen una explicació per a saber què hi haurà després. Al remat, tot són creences per a viure amb alguna cosa a què aferrar-se.

En la meua experiència acompanyant malalts he trobat de tot. He trobat gent catòlica que té molta por del judici final; uns altres que diuen que passe què passe Déu els acollirà als seus braços. I hi ha gent no creient que té por i n'hi ha que no en tenen. El fet religiós, al contrari d'allò que podria pensar-se, no determina que s'assumeixca més bé la mort.

—**També sou autora del blog *Didàctica de la Mort*, on proposeu que a les escoles s'eduquen les criatures sobre la mort. De fet, ja heu introduït el tema en la vostra experiència com a professora. S'ho prenen bé, això, els pares?**

—Els pares estan molt agraïts que a l'escola tractem del tema, perquè ells no saben com fer-ho, no saben què dir-los. Sóc de l'opinió que l'escola té la responsabilitat de donar una

Així acomiadaven els nostres avantpassats

■ NEOLÍTIC 10.000 aC - 3.000 aC

Si bé tenim notícia de rituals funeraris anteriors, es a partir del neolític que es desenvolupa el culte als difunts i els soterraments es fan més sofisticats. La troballa d'objectes invocadors vora les tombes fa pensar que els homes d'aquest període ja creien en el més enllà. Els cadàvers es col·locaven en posició fetal, bé en contacte directe amb la terra o protegits per lloses. Al costat hi havia un aixovar funerari.

■ GRÈCIA IX aC - I aC

Els rituals funeraris en la cultura hel·lènica duraven tres dies. El primer dia, una volta netejat el cos, era exposat a l'entrada de la casa. A la boca li col·locaven una moneda, amb què havia de pagar al barquer Caront, que conduiria l'ànima a la llacuna Estígia. El segon dia, el cos es traslladava al

cementiri, on era soterrat (cos o cendres) i es feia una cerimònia dedicada als déus de la mort. El tercer dia es feia una banquet en honor del difunt, que es repetia nou dies i tretze dies més tard.

■ EGIPTE 3.000 aC - 30 aC

Les piràmides són la millor mostra de la importància que la cultura egípcia atorgava a la mort. Es tracta d'una civilització que creia en la vida d'ultratomba; de manera que s'hi preparaven d'acord amb les seues possibilitats, tot seguint normes i rituals que es determinaven als *llibres dels morts*.

Als difunts els extreïen els òrgans i després eren coberts amb resines i lli per tal de preservar-los. A la cambra funerària es dipositaven aliments i pertinences del finat.

■ ROMA 753 aC - 476 dC

La relació dels vius amb els morts era de desconfiança i de temor. Les restes dels difunts mai no eren dipositades intramurs. Els qui tenien una certa posició social eren situats a les cunetes, on es col·locaven làpides, monuments o mausoleus familiars. Les famílies més adinerades, en canvi,

formació integral a l'individu i per això cal que el tema de la mort hi siga present. Al capdavant, les qüestions sobre la mort són qüestions vitals. Abordar la pedagogia de la mort amb propostes que s'anteposen a una possible situació de dol pot ajudar a construir millor el sentit de la vida, perquè d'aquesta manera també ens fem conscients de la nostra fragilitat. Crec que no és positiu de desterrar o d'evitar el patiment, les pèrdues i la mort dels centres educatius ni de la societat. Cal, en canvi, donar-los l'espai digne que es mereixen com a condicionants de les nostres vides, perquè això ens pot ajudar a enriquir-nos i a enfortir-nos moralment.

—**Dieu que els pares, quan han de respondre als seus fills a propòsit de la mort, allò que realment busquen és autoprotegir-se.**

—Sí, en certa mesura és així. Amb bona voluntat, els adults tractem que no patesquen, però en realitat no fem res més sinó encobrir la pròpia ignorància davant les preguntes inquietants que fan els xiquets. Les seues preguntes ens comprometen i fem servir respostes estàndard amb què anestesi-

“La mort, a la nostra societat, s’ha invisibilitzat”

ar-los. Hi ha un tabú que ens impedeix de dir que l'avi s'ha mort i acabem utilitzant eufemismes que encara els desorienten i els fan més mal. Sé d'un cas en què van dir al xiquet que el iaio s'havia adormit i després el xiquet, òbviament, no volia dormir. I sé d'un altre cas d'un home que va perdre la seua dona quan la xiqueta tenia tres anys. Quan la xiqueta li va preguntar al pare on era sa mare, el pare li va dir que se n'havia anat al cel a cuidar xiquets de la seua edat que la necessitaven. El pare intentava calmar-la, però només va aconseguir que la xiqueta tinguera atacs d'ansietat quan eixia de casa perquè sentia que sa mare preferia uns altres xiquets abans que a ella. També sé d'un altre cas d'una xiqueta que va perdre sa mare. En la família eren molt devots de la verge de la Magdalena, de manera que el pare digué que a la mare se l'havia enduta la verge de la Magdalena. I la xiqueta

va dir: “Doncs em faré de la Verge de l'Esperança, que eixa no s'enduu ma mare.” Els xiquets fan connexions molt lògiques i molt bàsiques.

—**Així, doncs, quina recomanació faríeu als pares?**

—La meua recomanació és que abans de respondre al xiquet ens preguntem a nosaltres mateixos sobre la nostra relació amb la mort i amb les pèrdues. Perquè, altrament, no farem res més sinó donar respostes des de l'àmbit cultural i estàndard. De l'altra manera, respondrem des d'allò que sentim, que és el que ells busquen. Els xiquets no tenen eixos complexos que nosaltres hem anat acumulant i en poden parlar d'una manera molt més sincera que no nosaltres. Quan a l'aula hem parlat del tema m'he trobat amb preguntes tan curioses com ara “veritat que quan nosaltres no existíem, existien els que ara no existeixen?”; o “veritat que quan morin tots els que hi ha al carrer, però tots, també nosaltres ens morirem?”. Els xiquets viuen totes aquestes coses d'una manera més natural que els adults.

Violeta Tena

es feien construir cambres sota el sòl, on es dipositaven les cendres del mort. Finalment, el soterrament dels més pobres es feia en fosses comunes.

■ IBERS VI aC - I aC

Els cadàvers eren cremats, vestits i amb objectes personals, perquè hom creia que d'aquesta manera el fum feia ascendir el mort al cel. Les brases s'apagaven, possiblement, amb foc, i els ossos que no havien arribat a cremar-se es netejaven i es dipositaven en una urna. A continuació es feia un dinar funerari. Els gots que s'hi feien servir es trencaven i les peces que en restaven se soterraven vora l'urna, juntament amb les restes del difunt.

■ CELTIBERS VI aC - I aC

Com els ibers, la cultura celtibera optava per la incineració com a ritual de comiat, si bé s'hi ha documentat una gran diversitat de cerimònies. Els aixovars celtibèrics es caracteritzen per la presència d'armament i, particularment, per l'espasa. Aquests elements han explicat sovint, segons la sumptuositat, l'extracte social de la persona soterrada.

■ MÓN ISLÀMIC segle VII - actualitat

En la cultura islàmica es neteja al difunt de baix cap amunt, sempre un nombre imparell de voltes, amb aigua tèbia perfumada i sabó. Els homes eren afaitats i les dones, rasurades. Seguint el sentit auster de l'islam, el soterrar no contenia grans cerimònies i no es permetien grans ostentacions en les tombes. Les tombes més modestes solien marcar-se amb una sola pedra, tosca i sense tallar, mentre que les persones en més bona situació econòmica s'assenyalaven amb dues esteles. Els cementiris islàmics se situaven a prop de les ciutats, al costat dels camins.

